

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2022, c. 8, s. 2: 1363-1396

Osmanlı'dan Günümüze İstanbul Selâtin Camileri ve Görevlileri Istanbul Sultan Mosques and Its Staff from the Ottoman to the Present

İshak KIZILASLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat ABD,
Assistant Prof., Marmara University, Faculty of Theology,
Department of Qur'anic Recitation
ishakkizilaslan@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5272-1078

DOI: 10.47424/tasavvur.1180086

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 26 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 18 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atf / Citation: Kızılaslan, İshak. "Osmanlı'dan Günümüze İstanbul Selâtin Camileri ve Görevlileri". Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8 / 2 (Aralık 2022): 1363-1396.
<https://doi.org/10.47424/10.47424/tasavvur.1180086>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu makalede Osmanlı döneminden günümüze İstanbul Selâtin camileri görevlileri ve onların toplumsal işleyişteki rolleri ele alınmıştır. Bu meyanda öncelikle Osmanlı'dan günümüze din görevlilerinin ve özellikle Selâtin camilerinde vazife yapanların toplumsal ve siyasi mevzularda sahip oldukları etkili ve yetkili konum üzerinde durulmuştur. Selâtin camilerine mahsus imam ve müezzinlik dışındaki görevler anlatılmıştır. Makalenin bir başka hedefi Selâtin cami görevlilerinin günümüzdeki durumunu tarihi konumu ile mukayeseli bir şekilde incelemektir. Bu çalışma "Selâtin Camii" kavramı içerisine dâhil edilebilecek farklı şehirlerdeki bütün camileri değil, sadece İstanbul'daki Selâtin camilerini ve görevlilerini inceleme konusu yapacaktır. Bu hedeflere ulaşmak için öncelikle Selâtin camiler ve görevlileri hakkında ansiklopedi maddesi, arşiv belgeleri, müstakil kitap ve makale şeklinde bugüne kadar yapılmış çalışmalara ulaşılmış ve tarihten günümüze kadar gelen serüven inceleme altına alınmıştır. Günümüzde bu camilerin ve buralarda görev yapanların konumlarını doğru analiz edebilmek için hâlihazırda İstanbul Selâtin camilerinde vazifede bulunan imam ve müezzinler ile yapılan bir ankete ve değerlendirmesine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat ve Kur'an Tilâveti, Selâtin Camii, İstanbul, Din Görevlisi, Osmanlı.

Abstract

In this article, the effective and authoritative position of religious officials and especially those working in Sultan mosques in social and political issues from the Ottoman period to the present has been emphasized. The duties other than imam and muazzin, which are peculiar to Sultan mosques, are explained. Another aim of the article is to examine the current situation of Sultan mosque officials in a comparative way with its historical position. This study will only examine the officials of the Sultan mosques in Istanbul. In order to achieve these goals, first of all, studies that have been made so far in the form of encyclopedia articles, archive documents, stand-alone books and articles about Sultan mosques and their officials have been examined. In order to be able to analyze the positions of these mosques and those who work there to-

day, a survey and evaluation of the imams and muazzins who are currently working in Istanbul Sultan mosques are included.

Keywords: Science of Qiraat and Recitation of the Qur'an, Sultan Mosque, Istanbul, Religious Officer, Ottoman.

Giriş

Vahyin başlangıcından itibaren *namaz*, Mekke'de Hz. Ebubekir gibi bazı sahabe'nin evlerinin mescit olarak kullanılması ve Medine'de Mescid-i Nebi'nin inşası ile *cami* Müslüman hayatının merkezinde yer almıştır. Toplum-sal ilişkiler bu iki unsur çevresinde tesis edilmiştir. Yeryüzünde inşa edilen ilk yapının bir cami olduğu da açıkça beyan edilmiştir.¹ Dolayısıyla ilk dönemlerden itibaren camiler, hayatın bir bütün hâlinde şekillenmesini etkilediği gibi, temel unsur olarak ibadet hayatının yanında, mimari, edebî, kültürel ve mûsikî gibi birçok sanatsal ve yapısal unsurun şekillenmesinde de etkili olmuştur.² Bu etki, camilerin mimari gelişimlerinin yanında, camide ifa edilen ibadetler başta olmak üzere vaaz ve irşâd faaliyetlerinin yürütülmesinde görev alanların fonksiyonlarının zaman içerisinde değişim ve gelişiminde de kendini göstermiştir. Bu sürecin günümüz açısından en önemli zaman dilimi ise elbette Osmanlı dönemidir. Osmanlı Devleti, her noktada olduğu gibi mimari alandaki projelerini diğer eserlerinin yanında cami inşasında da ortaya koymuş, fethettikleri diyarlara abidvî eserler inşa etmiştir. Sultanların yanında, valide sultanlar, hanım sultanlar ve paşalar, mimari özellikleri yanında vakfiyelerde belirtilen hizmet alanları ve elamanları ile adeta birbirleri ile yarışmışlardır.

Bu çalışmada hedeflenen konulardan biri, tarihi süreç içerisinde Selâtin camilerinin ortaya çıkışı ve orada görev yapanların sahip olduğu konumdur. Bu amaçla makalede Osmanlı dönemi, Cumhuriyet sonrası dönem ile mukayeseli bir şekilde ele alınarak incelenmiştir. Öncelikle Selâtin cami kavramı

¹ "Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir." *Âl-i İmrân* 3/96.

² Tarihi süreç içerisinde farklı isim ve içeriklerle camilerin gelişimi için bk. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/46-56. Ayrıca bk. Nebi Bozkurt, *Asr-ı Saadette Mescid ve Fonksiyonları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1984).

hakkında bilgi verilmiş ve bu kavramın ortaya çıktığı dönem mercek altına alınmıştır. Tarihi süreç, Cumhuriyet dönemi de işin içine katılarak günümüze kadar getirilmiştir. *Tanzîmât Fermanı* ile ortaya çıkan yaklaşım aslında Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki gelişmeler ile paralellik arz etmektedir. Bu nedenle öncelikle genel olarak imamların özelde ise Selâtin cami görevlilerinin Osmanlı'da sahip oldukları resmi konumları ortaya konmuştur. Selâtin cami görevlilerinin meşrutaları/lojmanları ve aldıkları maaşlar gibi konular ele alınmıştır.

İncelemenin bir diğer ana teması günümüzde İstanbul Selâtin camilerinde görev yapmakta olan imam ve müezzinlerin yaptıkları vazifeye karşı resmi ve gayri resmi yaklaşımlara dair görüş ve değerlendirmeleridir. Bu değerlendirmeler hâlihazırda vazifede bulunan yirmi dokuz imam ve müezzinin on soruluk bir anketteki sorulara verdikleri cevaplar dikkate alınarak yapılmıştır. Makale, tarihi süreç ve günümüzdeki konumu belirgin hale getirilmiş Selâtin cami görevlilerinin değerlendirmelerini de esasa alan bir sonuç ve teklifler bölümü ile nihayete erecektir.

1. Selâtin Camii Kavramı ve Tarihi Muhtevası

“Selâtin” kelimesi, “karşı konulamayacak bir güce sahip olmak, mutlak otorite, iktidar” anlamına gelen “sultan” kelimesinin çoğuludur.³ Kelimenin bazı hadis-i şeriflerde de kullanılması dolayısıyla bu kavramın asr-ı saadetten itibaren “yönetici, hükümdar, devlet başkanı” manasına isti'mâl edildiği söylenmiştir.⁴ Tarihte kurulmuş irili-ufaklı birçok İslam devletinde olduğu gibi Osmanlı devlet adamları da medrese, mescit, zaviye, tekke, aşevi, kervansaray yapmak gibi hususlarda bir yarış içinde bulunmuşlardır. Bu meyanda inşa edilen camiler bânilerine göre bir tasnife tabi tutulmuştur. Bunlardan padişah ve ailesi tarafından yaptırılanlar “Selâtin camii”, vezir ve diğer devlet ricali tarafından yaptırılanlar ise sadece “cami” olarak isimlendirilmiştir.⁵ Benzer

³ Râgıb el-İsfahânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009), 420.

⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/496.

⁵ Önkâl, “Cami”, 7/46. Meşihât arşivinde padişahların annelerinin ve çocuklarının yaptırdıkları camilerin de Selâtin camii kategorisine girdiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Tuğba Aydeniz, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hademe-i Hayrat”, *Uluslararası Cami*

bir tasnifte camiler üç kategoride ele alınmıştır: 1- Selâtin camileri 2- Sadrazam, vezir, paşa ve diğer hayır sahiplerinin yaptırdıkları camiler 3- Mescitler. Pakalın'a göre, camilerin boyutları, büyüklükleri ve tezyînâtı bu kategorizasyona göre şekillenmiştir. Bunların en büyükleri Selâtin camileridir. Bu camiler, iç mekân olarak diğer bütün camilerden büyük oldukları gibi ana giriş kapıları sütunlarla çevrilmiş avlulara sahiptirler. Geniş bir ana kubbe ile beraber yarım ve çeyrek kubbelere sahiptirler ve birden fazla minareleri vardır. Ayrıca bu camilerde "Hünkâr Mahfili" vardır. Bu camiler etraflarındaki yapılar ile de bütün diğer camilerden büyük oranda ayrılmaktadırlar. Sadece bir camiden ibaret olmayıp, medrese, kütüphane, imâret, hastahâne, bimarhâne, tabhâne, türbe ve hazireye de sahiptirler.⁶ Hâlihazırda Anadolu'nun birçok şehrinde bulunan "Fethiye" ve "Fatih" gibi isimlerle bilinen camiler, oradaki eski mabetlerin kılıç hakkı olarak camiye çevrilmesi uygulamasının bir yansımasıdır.⁷ Selçuklular zamanında şehirlerin merkezlerinde yapılan ve toplumsal hayatın belirleyici noktalarını ve faaliyetlerini muhtevi olan bu camiler "Ulu Cami" olarak isimlendirilmiştir.⁸ Bu camiler, Osmanlı'da özellikle İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen büyük camilerin yani "Selâtin Camileri"nin muâdilleridir.

1.1. Selâtin Camilerine Mahsus Görevler

Bütün İslam beldelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da cami ve eğitim-öğretim faaliyetleri yakın bir irtibata sahip olmuştur. Özellikle Selâtin camileri, sıbyan mektepleri ve cami bünyesinde kurulmuş olan dâru'l-hadis ve dâru'l-kurrâlar ile eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezlerinden olmuştur.⁹

Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) Bildiriler Kitabı, haz. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018), 1/713.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 3/155-157.

⁷ Osman Çetin, *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 170.

⁸ Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul: Turan Matbaası, 1973), 119. "Ulu Cami" ve "Selâtin Cami"lerinin Müslüman Türk toplum yapısının oluşturucu unsurlarından olduğuna dair ayrıca bk. Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 61.

⁹ Necati Tetik, *Başlangıcından IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 156. Ayrıca bk. Mefail, Hızlı, *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik*

Vakfiyelerine bakıldığında Selâtin camilerinde görev yapanların çeşitliliği ve zenginliği göze çarpmaktadır. Burada görevlendirilecek kişilerin pozisyonları ve görev tanımları, alacakları ücrete kadar belirlenmiştir. Vakfiyelerde yazılı tanımları esas alındığında bu camiler için kaydedilmiş yirmi civarında görevliden bahsetmek mümkündür: İmam, müezzin, vaiz, hatip, mevlithân, cüz-hân, Cuma vaizi, aşirhân,¹⁰ müsebbih, devirhân, sermahfil, na'thân, sûrehân, kelime-i tevhidhân, şerifehân,¹¹ noktacı gibi vazifeler bunlardandır.¹² Özellikle Selâtin camilerin vakfiyelerinde Yâsîn, Fetih, Nebe', En'âm ve Mülk gibi belirlenmiş sûreleri okumak için cüzi ücretlerle vazifeliler tayin edilmiştir. Mesela cüzhânlar vakfiyede yazılı hatim geleneğini canlı tutmuşlardır. Fatih Camii vakfiyesine göre her sabah namazını müteakip 20 cüzhân birer cüz okuyup hatim yapacak ve padişaha dua edecektir. Ayasofya'da ise öğle namazından sonra 20 cüzhân aynı vazifeyi yapacaklardır. Süleymaniye Camii vakfiyesine göre sabah, öğle ve ikindi namazlarında 120 cüzhân cüz okumak üzere görevlendirilmiş ve bunların takibi için de iki "noktacı" görevlendirilmiştir.¹³

Osmanlı'da Ramazanlarda namazlardan önce birer cüz okumak suretiyle hatim yapmakla sorumlu olan hafızlar vardı. Bunlara "cüzhân" denirdi.¹⁴

Dönemi: Bursa Medreselerinde Eğitim-Öğretim (Bursa: Esra Fakülte Kitabevi, 1997), 12. Hatta müderris olarak medreselere atanacak olanlar Fatih, Süleymaniye, Beyazıt gibi camilerde halkın huzurunda imtihan edilirdi. Mehmet İpşirli, "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)", *Bellekten Türk Tarih Kurumu* 66/232 (Aralık 1997), 677.

¹⁰ Osmanlı'da ve günümüz Türkiye'sinde genelde namazlardan sonra ve bazı toplantıların başlangıcında on âyet civarında okunan Kur'an tilavetine verilen bir isimdir. Diğer Müslüman ülkelerde bu kavram ve uygulamaya rastlanmamaktadır. Muhammed Eroğlu, "Aşr-ı şerif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/24.

¹¹ Birçok ismin sonuna gelerek yeni bir isim oluşturulan "hân" kelimesi Farsça kökenlidir. Bu kökten türeyen "hânende" kelimesi çokça kullanılmaktadır ki bu "okuyucu" anlamına gelmektedir. "Hân" kelimesi "okumak" mastarının karşılığıdır. Bu kullanım için bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, ed. Ezel Erverdi vd. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 4/93.

¹² Ahmet Akgündüz vd., *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006), 136.

¹³ Murat Akgündüz, "Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'an Okunmasıyla İlgili Görevliler", *Diyanet İlmî Dergi* 56 (Haziran 2020), 444.

¹⁴ Nebi Bozkurt, "Mukabele", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/100.

Özellikle Eyüp Sultan Camii'nde okutulan hatimlerin daha sevap olduğu kabul edilir ve burada hatim okutmak için esnaf birbiri ile yarıştı.¹⁵

1.2. Vaaz ve İrşad Vazifeleri

Osmanlı zamanında, Cuma namazından sonra halkı irşad için vaaz yapanların bu görevleri "Selâtin Şeyhliği" olarak isimlendirilmiştir. Bu vazife için "Kürsü Şeyhliği" ve "Cuma Vaizliği" kavramları da kullanılmıştır. "Kürsü Şeyhliği", Cuma namazında Arapça okunan hutbeyi anlamayanlara tercüme ve tefsir etmekle memur olanlar için kullanılmış bir kavramdır. 1139/1726-1727'den sonra "Cuma vaizleri" için "Selâtin Şeyhliği" kavramı kullanılmaya başlanmış ve bu isimlendirme vaizlerin statü ve saygınlığını artırıcı bir etkiye bulunmuştur.¹⁶ Bunun ilk olarak kim tarafından ihdas edildiği bilinmemekle beraber Fâtihten Sultan Mehmed zamanında Eyüp Sultan Camii'nde başlatıldığı düşünülmektedir. *Kürsü Şeyhi* veya *Selâtin Şeyhi* olarak da tanınan Cuma vâizlerinin atama ve yükselmeleri hususi bir sistem içerisinde yapılmakta idi. Sultan Ahmed Camii'nin inşa edilmesiyle XVII. yüzyılda yedi Selâtin camiinden oluşan ve *Katar Şeyhliği* denilen bir terfi sistemi oluşmuştur. Bu silsilenin en alt kademesinde Eyüp Sultan Camii bulunmaktaydı. Cuma vaizi Eyüp Sultan Camii'nde başladığı görevine sırasıyla Yavuz Selim, Fâtihten, Beyazıt, Süleymaniye ve Sultan Ahmed camilerinde devam eder ve son olarak silsilenin en üst kademesindeki Ayasofya-i Kebîr Camii kürsü şeyhliğine tayin edilirdi. Bir görevlinin ölümü veya azli gibi durumlarda Eyüp Sultan Camii'ne bir vâiz getirilir ve diğer vaizler sırasıyla nakil ve terfi ettirilirdi.¹⁷

1.3. Kur'an Tilaveti, Ezan ve Müezzinliklerde İcra Edilen Makamlar

Klasik Türk müziğinin çok önemli beslenme kaynaklarından biri cami mûsikîsidir. Hem imamlar hem de özellikle müezzinler ezan ve cami içerisinde namaz esnasında, öncesi ve sonrasında okunmakta olan kamet cümlelerini

¹⁵ Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye (İstanbul 1330-38)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı, 1995), I, 555.

¹⁶ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 158.

¹⁷ Bu sayının 1139/1726'da Üsküdar ve Galata'daki Yeni Valide Camileri, Eminönü Yeni Camii ve Şehzâde Camii'nin de katılmasıyla on bire ulaştığı görülmektedir. Daha sonra bu sayı on yediye ve sonunda otuz üçe kadar çıkmıştır. Köse, "Cuma Vaizliği", Ek-1/271.

belli makamlarda okumaktadırlar. Her ne kadar Hz. Peygamber ve sahabe döneminde notaların belirli bir şablon içerisinde kurgulanmasıyla oluşmuş makam dizgilerinden söz edilemese de hem Hz. Peygamberin hem de sahabenin Kur'an tilavetini güzelleştirmek için sesin kullanımına büyük değer verdiği bilinmektedir. Hz. Peygamber'den tilaveti güzelleştirmeye dair sarahat ifade eden hadislerin¹⁸ yanında şarkı söyler gibi Kur'an okumayı reddeden nakiller de gelmiş olması¹⁹ tarih boyunca İslam ülkelerinde Kur'an'ın tilaveti etrafında ses ve makam kullanımı konusu olumlu-olumsuz birçok değerlendirmenin yapılmasına kapı aralamıştır.²⁰ Bununla beraber özellikle Osmanlı döneminde çok üst düzeye ulaşmış mûsikî bilgisi ve tecrübesinin özellikle ezan ve salâda etkili bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunun bir neticesi olarak her vakte göre makamlar belirlenmiş ve o vaktin ruhuna uygun bir şekilde icra şekilleri öğretilmiştir. Özellikle Selâtin cami imam ve müezzinleri ses ve makam bilgisi iyi olanlar arasından seçildiklerinden dolayı her vaktin ezanında ve okudukları her aşr-ı şerifde bu makamları ve geçkilerini göstermeleri beklenir olmuştur. Beş vakit ezan için beş ayrı makam belirlenmiştir. Her ne kadar farklı görüşler olsa da genelde kabul edilmiş olan sıralamaya göre sabah ezanı "saba", öğle "uşşak" veya ona çok yakın olan "beyati", ikinci "hicaz", akşam "segâh" ve yatsı ezanı "rast" makamında okunmaktadır. Bunlardan ikinci ve yatsı ezanların makamlarının birbiri yerine kullanıldıkları da görülmektedir. Yine bu makamların en yaygın ve en etkili kullanım zamanları Ramazan ayıdır. Bu ayda özellikle teravîh namazlarında her dört rekâtta bir değişmek üzere farklı makamlarda salât-ı ümmiye okunması ve

¹⁸ "Kur'an'ı seslerinle tezyin edin"; "Kur'an okurken teğanni yapmayan bizden değildir". Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karabelli (Dimeşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "Ebvâbü Fezâilü'l-Kur'ân" 1468-1471, 2/594-597.

¹⁹ "Kur'an'ı Arap lahnlari ve sesleri ile okuyunuz. Fâsıkların ve ehl-i kitabın lahni gibi okumaktan sakınınız. Benden sonra Kur'an'ı şarkı söyler gibi bir ses ve makamla bağırarak okuyan birtakım kimseler gelecektir. Kur'an onların boğazlarından aşağıya geçmez. Onların ve onları beğenenlerin kalpleri buna meftun olmuştur." Alemüddin es-Şehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1408/1987), 1/95. Burada hadisi tahrir eden muhakkik, hadisin sahih olmadığını söylemektedir.

²⁰ Buna dair bir çalışma için bk. İbrahim Tetik, "Lafız, Anlam ve Amel Boyutlarıyla Hz. Peygamber'in Kur'ân Tilaveti", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 136-164.

imamın da müezzinlerin vermiş olduğu makam ile o dört rekâtı kıldırması şeklinde bir uygulama yaygınlaşmıştır. Burada kullanılmakta olan makam sıralamasında değişiklikler olsa da farklı olmayan tek husus, namazın da belirli bir makam disiplini çerçevesinde eda edilmesidir. En çok “ısfahan”, “rast”, “hüseyini”, “uşşak”, “saba”, “hicaz”, “hüzzam” makamları kullanılmaktadır. Teravih namazının son dört rekâtının acemaşiran makamında olması hususunda erbabı arasında nerede ise bir icma vardır.²¹

Müezzinlerin, müezzinlik esnasında söylenen bazı ifadeleri topluca bazılarını ise sıra ile söylemeleri şeklinde gerçekleştirilen uygulama “Cumhur Müezzinliği” olarak kavramlaştırılmıştır. Bu, belli bir düzen ile icra edilmektedir. Bu, günümüzde de Selâtin camilerinde uygulanmaktadır. Bu uygulama özellikle öğle, ikindi, yatsı, Cuma, teravih ve bayram namazlarında icra edilmekte idi. Çift ezan okuma, salât-ı ümmiyeler, tesbîhât öncesi Âyetü'l-kürsî tilaveti, tesbîhât ifadeleri, Ramazan ilahileri hep bu kavramın kapsamına dâhil olan şeylerdir.²²

Mûsikî ile son derece büyük bir irtibata sahip olan bu müezzin ve imamlardan, eserleri bizzat icrâ edenlerden olmalarının yanında Türk müziğinde şöhret bulmuş büyük bestekârlar arasına girenler de vardır. Şu isimler örnek olarak kaydedilebilir: XVII. yüzyılda Sultan Ahmed Camii müezzinbaşısı Hocazâde Mehmed Enverî, XVIII. yüzyılda Zeyrek Camii müezzini Hüseyin Dede, XIX. yüzyılda sermüezzin Çilingirzâde Ahmet Ağa,²³ Hamâmizâde İsmail Dede Efendi,²⁴ Dellâlzâde İsmail Efendi,²⁵ yine saray müezzinlerinden Şakir

²¹ Haluk Dursun, “20. Yüzyılda İstanbul’da Cami Musikisi ve Müezzinler”, <https://www.zdergisi.istanbul/makale/20-yuzyilda-istanbulda-cami-musikisi-ve-muezzinler-375>. Dursun, vakfiyesinden yola çıkarak Süleymaniye camiinde yirmi dört müezzinin bulunduğunu da nakletmektedir.

²² Nuri Özcan, “Cumhur Müezzinliği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/94-95.

²³ Dede Efendi’nin öğrencisi olup Şakir Ağa’dan sonra sarayda sermüezzin olmuştur. <https://eksizozluk.com/ahmed-aga--2528228>.

²⁴ Dede Efendi II. Mahmut zamanında sarayda müezzinbaşı olarak da vazife yapmıştır. Nuri Özcan, “İsmâil Dede Efendi, Hamâmizâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/93.

Ağa, Suyolcuzâde Mehmed Efendi, Basmacı Abdi Efendi, Sermüezzîn Rifat Bey,²⁶ XX. yüzyılda Süleymaniye Camii Müezzînbaşısı Hafız Kemal, Sultan Selim Camii müezzini Süleyman Efendi (Ergüner), Kemal Batanay²⁷ ve yine Sultan Selim Camii müezzînlerinden Ali Rıza Sağman.²⁸

2. İstanbul Selâtin Camileri, İmam ve Müezzînleri

“Selâtin Camii” kavramının kapsamını düşündüğümüzde her ne kadar Bursa, Edirne, Kahire, Şam gibi merkez olmuş İslam beldelelerinde inşa edilmiş olanları varsa da bu camilerin sayı olarak en çok yapı olarak en ihtişamlılarının İstanbul’da yapıldığı görülmektedir. İstanbul’daki Selâtin camileri şunlardır: Ayasofya, Eyüp Sultan, Sultan Ahmed, Fatih, Süleymaniye, Beyazıt, Nuruosmaniye, Yavuz Selim, Laleli, Yeni Cami, Şehzâde, Üsküdar Ayazma ve Beylerbeyi camileri, Üsküdar Selimiye, Nusretiye, Mecidiye, Teşvikiye, Ortaköy, Yıldız Hamidiye, Emirgân, Vâlide-i Atik, Vâlide-i Cedîd, Aksaray Beziâlem Vâlide Sultan ve Hamid-i Evvel camileri.²⁹

Ayasofya-i Kebîr Camii Selâtin camileri içinde ilk sırada gelenidir. Fatih Sultan Mehmet, Ayasofya için çok geniş bir vakıf tahsisinde bulunmuştur. Bu sayede hem caminin etrafında bulunan yapılar mali olarak bir sıkıntıya düşmemişler hem de cami görevlileri bu vakıflardan azami ölçüde istifade etmişlerdir. Bu sayede camide vazife yapanların sayısı da hayli kabarık olmuştur. İstanbul’un imarında en büyük etkenlerden biri de muazzam külliyesi ve etrafında bulunan sayısız yapıları ile Fatih Camii olmuştur. Bu iki fetih camiini Beyazıt Camii ve külliyesi takip etmiştir.³⁰

²⁵ Hamâmîzâde İsmail Dede Efendi’nin talebelerinden ve saray müezzînlerindedir. Nuri Özcan, “İsmâil Efendi, Dellâlzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/95.

²⁶ Küçükaşçı, “Müezzîn”, 493.

²⁷ Galata Mevlevihânesi’nde altı yıl âyinhânlık ve imamlık yapmıştır. Muhittin Serin, “Batanay, Kemal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/139.

²⁸ Nuri Özcan, “Sağman, Ali Rıza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/489.

²⁹ Cevat Akkanat, “İstanbul’da Bayezid Camii ve Külliyesi”, *Diyanet Dergisi* 239 (Kasım 2010).

³⁰ Akgündüz vd., *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*, 135-137. Beyazıt Camii ve külliyesinin İstanbul’un imarındaki rolü için bk. Semavi Eyice, “Camiler”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 2/376-377.

2.1. Cumhuriyet'e Kadar İmam ve Müezzin Tayinleri

Osmanlı zamanında saray imamları ve müezzinleri gibi Selâtin camii imam ve müezzinleri de mûsikî bilgisi üst düzeyde olanlar arasından seçilirdi. İlmi yanında sadece ses güzelliği ve gürlüğü değil aynı zamanda müzik bilgisi de aranan kriterler arasında idi.³¹

Osmanlı'da mahalle imamları sadece ibadet esnasında vazife yapan kimseler olmayıp ahalinin ferdi, sosyal ve hatta hukuki işlerinin tanziminde de ciddi rol almışlardır. *Tanzîmat* dönemine kadar imamlar, buldukları bölgede Osmanlı Devleti'nin temsilcisi konumunda bulunup kadınlara mahkemelerde yardım etmekte idiler. Her imam, bulunduğu mahallenin hem asayiş hem de ahlaki eğitiminden sorumlu idi. Yine devletin ahaliye yönelik yeni emirlerinin duyurulması,³² vefat, doğum kayıtları, nikâh ve talak akdi gibi hususlar yine o mahallenin imamı tarafından deruhte edilirdi. Hatta resmî belgelere imza atma ve mühür basma yetkileri bile vardı.³³ İmam ile mahallenin ahlaki hayatı arasında öyle bir irtibat kurulmuş idi ki bir mahallede erkek ve kadınların kıyafetlerinin nasıl olacağı ve moda ile israfa karşı önlem alma sorumluluğu bile onlara tevdi edilmişti.³⁴ İmamların tayinleri, o caminin vakıf heyetinde olan kişilerin, nâzırın veya mahalle kadısının teklifi ve padişah beratı ile gerçekleşmekte idi. Bazen caminin bulunduğu mahalle ahalisinin gayri resmî olarak bir imamı seçtikleri de olurdu.³⁵ Mahalle imamının bu resmî, hukûkî, edebî yönleri olan ve devlet tarafından belirlenip milletçe de kabul

³¹ Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974), 2/55.

³² Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Şükrü Çoruk (İstanbul: Türk Tarih kurumu, 2001), 197. II. Mahmut zamanında imamların bir nevi saltanat hafiyesi gibi iş görmelerine dair bk. *Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz (İstanbul: OSAV Yayınları, 2000), 614, 622, 623, 775.

³³ Kemal Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013), 59-60. Ayrıca bk. Recai Doğan, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi ve Öğretimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998), 370. Mahallelerde oturmak için gereken kefillerle ilgili işlerin de imamların uhdesinde olduğuna dair bk. Ahmet Refik Altınay, *Eski İstanbul*, haz. Sami Önal (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 47.

³⁴ Ziya Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", *İslam Medeniyeti* 5/3 (1982), 32.

³⁵ Padişah beratı almayan imamlara "Namazcı" dendiğine dair bk. Kazıcı, "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri", 30-31.

edilmiş olan konumları 1829'da vaz edilen "muhtarlık" kadrosu neticesinde zamanla birçok hususiyetini kaybetmiştir. O zamana kadar imamların uhdesinde olan birçok iş bundan böyle muhtarların görev alanları içinde sayılmış ve imamların, camide ibadetlerin ifa edilmesinden ibaret vazife sınırlarına kadar gerilemiştir. Muhtarlık müessesesi ihdas edilmeden önce imamlar mahalenin mülkî ve beledî âmiri durumunda idiler.³⁶

Kimi kaynaklarda kasaba köy gibi küçük yerleşim bölgelerinde müezzinlik görevinin babadan oğula geçerek aile fertleri arasında devam ettirilen bir hususiyet arz ettiği de bildirilmektedir. Buralarda görev almak için üstün vasıflarla mücehhez olmak gibi bir mecburiyet yoktu. Bununla beraber özellikle saray müezzinlikleri ve Selâtin camii müezzinlikleri için çeşitli vasıfları ölçen imtihanlarla görevli seçimi yapılmakta idi. Bundan dolayı her Selâtin camii vakfiyesinde o camide görev yapacak müezzinlerin özellikleri de belirtilmiştir. Aynı zamanda ezan ve kamet dışında ne tür görevlerle yükümlü oldukları sıralanmıştır. Diğerlerinden çok farklı olarak Selâtin camii müezzinlerinde genel İslâmî bilgilerle beraber ses üstünlüğü ve özellikle derin bir mûsikî bilgisi arandığı görülmektedir. Bu özellikte olan müezzinleri seçmek için de ciddi imtihanlar yapılmakta idi. Kaynaklardan mesela Yeni Cami için sınavla otuz altı müezzinin tayin edildiğini öğrenmekteyiz. Bu müezzinler, her gün camide hep beraber bulunmak mecburiyetinde değillerdi. Bunlardan kimisi bu bilgilerini paylaşmak ve eğitim için Anadolu'da farklı şehirlerde görevlendiriliyorlardı.³⁷

Zor şartlar altında bile imam ve müezzin yetiştirme meselesi büyük bir ciddiyetle ele alınmıştır. 1913'te bu maksatla *Medresetü'l-eimme ve'l-hutabâ* ismi ile bir merkez kurulmuş fakat Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bu girişim başarılı olamamıştır. Bu konuları medreselerin yeni bir düzene kavuşması çabalarının mütemmim bir cüzü olarak gören Ziya Gökalp, *Medresetü'l-müezzinîn ve'l-kurrâ* ismiyle bir okul açılarak imam ve müezzinlik mütehasıslarının yetiştirilmesini teklif etmiştir.³⁸ Müezzinlere bu derece önem verilmesinin bir

³⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)* (Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları 1974), 109, 114.

³⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Müezzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/492-493.

³⁸ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1/163, V/1349.

başka önemli göstergesi olarak onların 1826 ve 1848 tarihli kurulan yeni orduya asker alımı ile ilgili düzenlemelerde de özel bir muafiyete tabi tutulduklarını söylemek yerinde olacaktır. 1848'deki askerî kanunnâme ile yerlerine hiç kimseyi bırakmamak, daima vazifelerinin başında olmak şartı ile askere katılıp katılmama kendi tercihlerine bırakılmıştır.³⁹ II. Mahmut devrine kadar vakıf mütevellisinin ve kadıların teklifi ve Şeyhülislâm'ın işaretleri ile yapılan tayinler, yeni dönemden itibaren bütün vakıflar birleştirildiği için Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti tarafından yapılmaya başlanmıştır.⁴⁰

Osmanlı döneminde Kur'an eğitimi, tecvid ilminin gerekliliklerinden ilm-i kıraatın tedrisine kadar dâru'l-kurrâ olarak bilinen medreselerde yapılırdı. Her ne kadar Selâtin camii görevlisi atamalarında bir şart olması konusu kesin olmasa da bu camilerde görevlendirilen din görevlileri bu medreselerde yetiştirilir ve kıraat ilmi derslerini de almaları sağlanırdı.⁴¹

2.2. Cumhuriyet'in Kuruluşundan Bugüne İmam ve Müezzin Tayinleri

3 Mart 1924'te Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve dini işlerle alakalı bütün meseleler bu resmî kuruma bağlanmıştır. Dolayısıyla başta imam-hatipler olmak üzere müezzinlerin atamaları ve özlük hakları da tamamı ile bu kurum tarafından tanzim edilmeye başlanmıştır. Dini işleri yürütmekle sorumlu olan bu kişiler bundan böyle *hayrât-ı şerîfe hademesi* olarak anılır olmuştur. 1931'de camilerin idaresi Evkâf Müdürlüğü'ne bağlanmış, 1950'de *hayrat hademesi* ismi ile tekrar Diyanet'e bağlanmış, 1965'de bu ibare "cami görevlisi" olarak değiştirilmiş ve imam müezzin hepsi devlet memuru kapsamına alınmıştır. Kayıtlara göre 1950'den önce Eyüp Sultan'da on, Fatih, Sul-

³⁹ Beydilli, *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, 59-60. Aynı konunun işlendiği bir başka kaynak için bk. Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsûmu", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* içinde (İstanbul: Eren Yayınevi, 1993), 50-51, 52.

⁴⁰ Mehmet İpşirli, "II. Mahmud Devrinde Vakıfların İdaresi", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler* (İstanbul, 1990), 49-57.

⁴¹ İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı* (İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1974), 244. Din görevlisi yetiştiren dâru'l-kurrâların başında şeyhu'l-kurrânın bulunması ve buralarda ilm-i kıraatin inceliklerinin öğretilmesine dair ayrıca bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 24.

tan Ahmed, Beyazıt, Yeni Cami, Vâlide Atik Camilerinde dokuz, Nuruosmaniye'de ise altı müezzin görev yapmakta idi.⁴² 1934'de müzeye çevrildiğinde Ayasofya Camii'nde iki imam dört müezzin bulunmakta idi.⁴³

Osmanlı'nın son dönemleri, cami ve görevlilerine ait işlerin *Şer'îye ve Evkâf Vekaleti'*ne devredildiği dönem (1931-1950) ve sonrasında imam ve müezzin atamalarında belli kriterler muhafaza edilmiştir denebilir.⁴⁴ Her ne kadar dönemler arasında farklar göze çarpsa da Selâtin camilerinde görev yapan özellikle imam ve müezzin sayılarının nerede ise her dönemde yakın sayıda olduğu görülmektedir.⁴⁵

Günümüzde Selâtin camileri, Diyanet İşleri Başkanlığı atama ve yer değiştirme yönetmeliğine göre, Ulu camii ve Merkez camileri olarak bilinen camilerle beraber A grubu camiler sınıfına dâhildir. Bu camilerde asgari dört görevliye ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir.⁴⁶ Bu yönetmelikte 2019 yılında yapılan bir değişiklik ile A grubu camilere atanabilmek için diğer grup camilerde en az sekiz yıl görev yapmış olmak ve aşere, takrib ve tayyibe kursunu veya hafız olup tashih-i huruf veya ihtisas kursunu bitirmiş olmak şartı istenmeye başlanmıştır.⁴⁷

⁴² Küçükkaşçı, "Müezzin", 493-494.

⁴³ Müzeye döndürüldüğünde bu imam ve müezzinler farklı camilerde görevlendirilmişlerdir. Hamdi Döndüren, *Günümüzde Vakıf Meseleleri* (İstanbul: Erkam Yayınları, 1998), 144. Farklı zamanlarda Ayasofya Camii görevlilerinin sayısı hakkında bk. Hüseyin Yılmaz, *Ayasofya* (İstanbul: Timaş Yayınları, 1991), 80.

⁴⁴ Bu görevlilerin maaş ve statü farklılıklarına dair bk. Mehmet Bulut, "Camiler Ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğünce İdaresi (1931-1950)", *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 455-456.

⁴⁵ Bulut, "Camiler Ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğünce İdaresi (1931-1950)", 455-464.

⁴⁶ Bu madde, Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin "Grup ve Sınıf Hizmetine Tabi Olmayan Personelin Yer Değiştirme Esasları" başlığını taşıyan beşinci bölümünün "Camilerin gruplandırılması" ismi altındaki 30. maddesinin "a" bendinde belirtilmektedir.

⁴⁷ Bu husus, Diyanet İşleri Başkanlığı Atama ve Yer Değiştirme Yönetmeliği'nin atama usul ve esaslarını belirleyen üçüncü bölümünün 12. Maddesinin üçüncü bendinde belirtilmiştir.

3. Güncel Durum Analizi

Bu başlık altında, halen İstanbul'daki Selâtin camilerinde görev yapmakta olan imam ve müezzinlerle yapmış olduğumuz bir anket değerlendirmesine yer verilecektir. Şu anda İstanbul Selâtin camilerinde görev yapmakta olan yirmi dokuz imam ve müezzine sorulan on sorudan oluşan bir araştırmadan ibaret olan bu ankette katılımcılardan bu sorulara "evet", "hayır" veya "kısmen" şeklinde cevap vermeleri istenmiştir. Sorular ve cevaplar şu şekilde bir durum ortaya çıkarmıştır:

a- "Selâtin camii görevlilerinin atamasında günümüzde kullanılan kriterleri yeterli buluyor musunuz?" Bu soruya verilen cevaplardan [1 *evet*, 12 *hayır*, 16 *kısmen*] şu andaki din görevlilerinin çoğunluğunun gerekli şartları yeterli görmedikleri, bir kısmının ise kısmi olarak yeterli gördüğü anlaşılmaktadır.

b- "Selâtin camilerinde görev yapan imam-hatip ve müezzinlerin devlet kademelerindeki konumlarını yeterli buluyor musunuz?" Cevaplardan [1 *evet*, 23 *hayır*, 6 *kısmen*] görevlilerin büyük çoğunluğunun, resmi statü anlamında yeterli bir karşılığa sahip olmadıklarını düşündükleri anlaşılmaktadır.

c- "Selâtin camilerinin diğer camilerden farkının toplum tarafından yeterince bilindiğini düşünüyor musunuz?" Cevaplardan [4 *evet*, 17 *hayır*, 8 *kısmen*] toplumun Selâtin cami algısının tam oluşmadığından, bununla beraber kötümser sayılmayacak bir tablonun varlığından söz edilebilir.

d- "Selâtin camiinde görev yapanların lojman imkânlarının yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?" Çoğunluk olumsuz bir kanaate sahiptir. Cevaplara göre [2 *evet*, 23 *hayır*, 4 *kısmen*] İstanbul Selâtin cami görevlileri lojman konusunda sıkıntı yaşamaktadırlar.

e- "Selâtin camilerinde görev yapanların ilmi yetkinliğini artıracak özel eğitimin yapılması gerektiğini düşünüyor musunuz?" Verilen cevaplar [22 *evet*, 1 *hayır*, 6 *kısmen*] şu anda görev yapmakta olanların, bu görevi daha ehliyetli ve yetkin bir şekilde yerine getirebilmek için özel bir eğitime ihtiyaç olduğu kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır.

f- "Selâtin camii görevlilerinin Arapça, İngilizce veya diğer dillerden en az bir tanesini iyi bir şekilde konuşabilmesini gerekli görüyor musunuz?" Bu soruya verilen cevaplardan [24 *evet*, 0 *hayır*, 5 *kısmen*] günümüz görevlilerinin

nerede ise tamamının Arapça ve İngilizce başta olmak üzere yabancı dil bilgisini elzem olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

g- "Selâtin camilerinde görev yapanların oralara gelen yabancı turistlerin cami, görevli veya İslam hakkındaki muhtemel sorularını cevaplamaya yetecek derecede dil (Arapça, İngilizce ve diğer diller) kabiliyetlerine sahip olduklarını düşünüyor musunuz?" Bir önceki sorunun mütemmim cüzü olarak anlaşılabilir bu soruya verilen cevaplardan [2 *evet*, 23 *hayır*, 4 *kısmen*] günümüz İstanbul Selâtin cami görevlilerinin çoğunluğunun yeterli yabancı dil düzeyine sahip olunmadığı kanaatinde oldukları anlaşılmaktadır.

h- "İki günde bir vazife yapmak şeklinde icra edilen nöbet uygulamasının gerekli olduğu kanaatinde misiniz?" Diğer camilerde bulunmayıp Selâtin camileri ve dengi sayılanlara mahsus olan bir gün nöbet tutup bir gün istirahat etmek şeklindeki uygulamanın verilen cevaplar muvacehesinde [23 *evet*, 4 *hayır*, 2 *kısmen*] gerekli ve faydalı olarak değerlendirildiği görülmektedir.

i- Selâtin camilerindeki vakıflar, belediyeler veya farklı kurumlardan olup da orada görevlendirilen diğer çalışanların gerekli olduğu kanaatinde misiniz? Şu anda Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı vazife yapan imam ve müezzinlerin (çok az sayıda Selâtin camilerinde görevlendirilmiş rehberler de vardır) yanında, verilen cevaplara göre [19 *evet*, 2 *hayır*, 8 *kısmen*], vakıflar genel müdürlüğünün, belediyelerin ve farklı kurumların (dernekler vs) çalışanların bulunması çoğunlukla olumlu karşılanmaktadır.

j- "Günde ortalama kaç kişi ile cami, görev ve İslam'a dair görüşüldüğü" sorusuna verilen cevaptan anlaşıldığına göre bu camilerde görev yapanlar toplam 100-150 kişi aralığında kişi ve grupla bir araya gelmektedirler.

3.1. Selâtin Camii Görevlilerinin Konumu

Bu bölümde, yukarıdaki cevaplar ışığında, İstanbul Selâtin camilerinde vazifede bulunan din görevlilerinin Osmanlı zamanında ve günümüzde sahip oldukları bazı durumlar mukayeseli bir şekilde incelenecektir. Osmanlı döneminde imam-hatiplik, müezzinlik ve diğer cami görevlerini yerine getiren kimselere verilen isim *hademe-i hayrattır*. Bu vazife, Osmanlı eğitim sisteminin

temelini oluşturan ilmiye sınıfı içerisinde kendine yer bulmuştur.⁴⁸ Osmanlı döneminde camilerde ve diğer yerlerde dini hizmetler Meşihât Makamı tarafından deruhte edilmiştir. Uzun süreçte birçok düzenlemeler yapılmış olmakla beraber, din hizmeti ile görevlendirilenlerin tayin, görev tanımı ve yükselme gibi düzenlemeleri için 1870, 1873 ve 1913’de birtakım kararname ilan edilmiştir. Bunlara *Tevcih-i Cihât Nizamnameleri* ismi verilmiştir.⁴⁹ İmamlar padişah beratı ile tayin edildiklerinden Osmanlı toplum nizamı içinde “berâyâ”dan yani askerî sınıftan sayılıyorlardı.⁵⁰ Selâtin camilerinde hele de Ayasofya ve Sultan Ahmed Camii gibi merkezde bulunan camilerde görev yapanlar, her ne vazifede olurlarsa olsunlar ihtiyaçlarını devlete rahatlıkla ulaştırabilecek bir statüde idiler.⁵¹

Günümüzde Selâtin cami görevlileri bir devlet memuru olarak sınırları belirlenmiş bir çerçevede hizmet etmektedirler. Dolayısıyla diğer imam ve müezzinlerden ve diğer memurlardan herhangi bir farklılıkları söz konusu değildir. Görev tanımları, verilen haklar ve tabi tutuldukları muameleler açısından memuriyet kanununda yerleri belirlenmiş durumdadır. Günümüzde faal olarak görev yapmakta olan Selâtin cami imam ve müezzinlerinin değerlendirmelerine göre bu noktada Diyanet İşleri Başkanlığı zemininde ayrı bir konum belirlenmesi görevin ağırlığını ortaya koyması açısından uygun olacaktır. İl müftülüğünde (İstanbul) sadece Selâtin cami görevlilerine mahsus bir birimin kurulması faal görevliler tarafından teklif edilenler arasındadır. Bu

⁴⁸ İlmiye sınıfının konumu için bk. Mehmet İpşirli, “İlmiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/141-145. Hademe-i hayratın ilmiye sınıfının en alt kademesinde bulunduğu dair bk. Aydeniz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hademe-i Hayrat”, 1/710. Cevdet Paşa’nın değerlendirmeleri için bk. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 176.

⁴⁹ Umut Kaya, “Osmanlı’da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcih-i Cihat Nizamnameleri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2017), 242-243. Bu çalışmada belirtildiği üzere bu nizamnamelere göre cihatlerin (vazifelerin) her biri için hususi sınavların hazırlanması kararı alınmıştır. Bu imtihanlarda imamlara aşr-ı şerif okutulması, fıkıh ve kelama dair sorularla seviye tesbiti amaçlanmıştır.

⁵⁰ Yine bu camilerde görevli hatip ve müezzinlerin de aynı konumda olduklarına dair bk. Beydilli, *Osmanlı’da İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, 9.

⁵¹ Erdoğan Polat, “Osmanlı Devleti’nde Ayasofya Camii Kayyımları (Ayasofya’nın Bakım ve Temizlik Görevlileri)”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 37/37 (Nisan 2022), 92.

birimin İlahiyat fakülteleri ile irtibat içerisinde bulunması görüşü de zikredilenler arasındadır. Ayrıca faal görevlilerin çoğunluğuna göre bu birim, aylık mütad toplantılar düzenlemeli ve hem hâlihazırdaki sorunların konuşulup çözüme kavuşturulması hem de yapılabilecek ortak ve mevzi çalışmalar hakkında bir fikir alışverişini sağlamalıdır.

3.2. Meşruta

“Sözlükte “şart koşulmuş” anlamına gelen *meşrûta* kelimesi cami, kütüphane, sıbyan mektebi, tekke vb. vakıf eserlerde çalışan imam, müezzin, hatip, kayyum, hâfız-ı kütüb, muallim, şeyh, türbedar, müteveli, muvakkit ve müderris gibi görevlilerin barınması için vâkıf tarafından tahsis edilen odalar veya evler için kullanılmıştır.”⁵² Türkiye’de cami görevlileri ve ailelerinin yaşadıkları evlerin durumları farklılık arz etmektedir. İstanbul Selâtin camilerinde görev yapan bazı imam ve müezzinler, mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne veya Türkiye Diyanet Vakfı’na ait meşrutaları kısmi bir kira ödemek suretiyle kullanmaktadırlar. Bazı görevlilerin kullandıkları lojmanlar ise cami vakıf ve dernekleri tarafından cami görevlilerinin kullanımına tahsis edilenlerden oluşmaktadır. Bazı görevliler de kiralık dairelerde oturmakta ve kiralarına dernekler tarafından katkılarda bulunulurken, diğer bir kısmı ya kendi evlerinde yaşamakta veya yaşadıkları evlerin kirasını kendileri karşılamaktadırlar. İstanbul’da Türkiye’nin diğer şehirleri ile kıyaslanamayacak ev ve kira şartları dolayısıyla bu durumun belli kurallara bağlanmak suretiyle imam ve müezzinlerin görev yerlerine yakın yerlerde barınmalarının sağlanması elzem bir durum olarak ortada durmaktadır. Selâtin cami görevlilerinin ailelerinin barınma sorununun kesin olarak çözümünün bu önemli camilerde görev yapanların hizmetlerindeki kaliteyi artıracak bir etki meydana getireceğinde kuşku yoktur. Bunun için kimi çalışmalar yapılıyor olsa da yeterli olduğunu söylemek zordur. İstanbul Selâtin cami görevlilerinin verdikleri cevaplar da bu kanaati pekiştirmektedir.

⁵² Zeynep Ahunbay, “Meşruta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/387.

3.3. Maaş

İslam tarihinde hak sahiplerine devlet tarafından aynî (erzâk) veya nakdî (atâ, atıyye) olarak dağıtılan şeyler *rızık* olarak ifade edilmiştir. Bu kavramın Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanımda olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber, vali, kadı, âmil gibi devlet görevlilerine maaş anlamında rızık tahsis edilmesini uygun ve gerekli görmüştür.⁵³ Hz. Peygamber'in bu ve benzeri uygulamaları dolayısıyla İslam Devletleri'nde Beytülmâl gelirlerinin bir kısmı devlet erkânının maaşlarına ayrılmıştır. Devlette âmir veya memur olarak vazife görmekte olanlara (din hizmetleri görenler de dâhil) düzenli olarak maaş ödenmesine Hz. Ömer döneminde başlanmıştır.⁵⁴ Camilerde cemaate namaz kıldırmak üzere imam olarak tayin edilenlere maaş bağlanması uygulamaları Abbasiler dönemi ile başlamıştır.⁵⁵ O zamanlardan itibaren kurulmuş olan İslam devletlerinin bu iş için özel bir maaş tahsisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu maaşların karşılanması için vakfiyeler tahsis edildiği de bilinmektedir. Kaynaklarda Endülüs Emevî Devleti zamanında camilerde görev yapan imamların maaşlarının vakıflara dair işlerden ve onların gelirlerinden sorumlu merkezi Kurtuba Ulucamii'nde bulunan *beytülmâl* diye isimlendirilmiş bir müessese tarafından tanzim edildiği belirtilmektedir. Zengîler ve Eyyübîler dönemi âlimlerinden İbn Asâkir (ö. 571/1176), kendi zamanında Şam'da bulunan bütün camilerin imam maaşları ve diğer ihtiyaçların karşılanması için tahsis edilmiş vakıflara sahip olduğunu bildirmekte ve bu mescitleri tek tek zikrederek oralardaki vakıflara dair ayrıntılı bilgi vermektedir.⁵⁶ Bir başka örnekte Memlûkler dönemi âlimlerinden Ebü'l-Abbas Takiyyüddîn el-Makrizî (ö. 845/1442), hicrî beşinci asrın başlarında Kahire'de 830 cami bu-

⁵³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Rızık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/74.

⁵⁴ Hilafetin ilk senelerinde Hz. Ömer, Kur'an'ı kâmilten hıfz edenlere maaş tahsis etmiştir. Ömer b. Abdülazîz de valilerinden ilim tahsiliyle uğraşanlara maaş bağlanmasını istemiştir. Küçükaşçı, "Rızık", 74.

⁵⁵ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi* (Ankara: Gün Yayıncılık, 1998), 119. Aynı yerde, hatipler için de ayrı bir kadronun tahsis edildiği ve onların da devlet tarafından maaşa bağlandıkları bilgisi verilmektedir. Konu ile ilgili ayrıca bk. Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 28.

⁵⁶ Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Asâkir, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbü'd-dîn Ömer b. Ğarâme el-Umrevî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995), 2/288-321.

lunduğu ve bu mekânların, çalışanlarının ve belirli gecelerde yapılan ihtifallerde kadı, kurrâ, hatipler, neşidehânlar gibi görev yapanlara verilecek hediye gibi ihtiyaçların karşılanması için aylık 9220 dirhem ödendiğini nakletmektedir.⁵⁷ Selçuklular'da sivil hizmetlilerin maaşları Dîvân-ı istifâ, askeriye-nin maaşları ise Dîvân-ı Arz tarafından verilmekte idi.⁵⁸

Osmanlı döneminde memur ve askerlere verilen maaş karşılığında kullanılan kelime “mevâcib [vazife]” olarak isimlendirilmiştir. Bu, daha önce Memlûkler tarafından kullanılmış olan bir kelimedir.⁵⁹ Selâtin cami görevlilerinin tamamı gibi imamlar⁶⁰ da o camilere tahsis edilmiş olan vakfiyelerden maaşlarını alırlardı.⁶¹ Müezzinler camileri yaptırınlar tarafından konulan vakfiyelerden aylıklarını alıyorlardı. Atamaları ilk zamanlarda söz konusu vakıf yöneticilerinin teklifi üzerine şeyhülislâmın kabul ettiğini gösterir beratla yapılıyordu. Maaşların doğrudan devlet tarafından ödenmeye başladığı II. Mahmud döneminden sonra bu sistem değişmiş ve atama teklifleri *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*'nin uhdesine verilmiştir.⁶² Dönemsel olarak inişli çıkışlı bir seyir takip eden din görevlilerin maaşları 30 Kasım 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılması sonucu ciddi oranda azaltılmıştır. Aynı zamanda din görevlisi

⁵⁷ Kahire ve oradaki her türlü mekânlar hakkında çok tafsilatlı bilgilerin verildiği bu eserde Makrîzî, tek tek camileri saymakta ve oralarda ne gibi ihtiyaçların olduğunu kalem kalem sıralamaktadır. Tekiyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-âsâr*, thk. Muhammed Zînhüm-Mediha eş-Şerkâvî (Kahire: Mektebe Medbûlâ, 1417/1997), 2/292-295.

⁵⁸ Küçükaşçı, “Rızık”, 75.

⁵⁹ Bu kelime sözlükte “yapılması, verilmesi gerekli olan” manasına *mâ vecbe*'den türetilmiştir. Osmanlı'da devlet görevlilerinin mevâcibleri günlük olarak hesaplanır ve üç ayda bir verilirdi. Erhan Afyoncu, “Mevâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/418.

⁶⁰ Bu imamlara *fakih, halife ve molla* isimlerinin de verildiğine dair bk. Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. yüzyılda Ankara ve Konya* (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995), 134.

⁶¹ Osmanlı'da vakıflar ve dini kurumların toplumsal yapıdaki etkisinin ele alındığı ve Hanefî mezhebinin takip edildiği bölgelerde maaşlı çalışan din görevlilerinin bir listesinin verildiği bir makalede Selâtin cami görevlilerinin maaşlarının nasıl verildiğine dair bk. Baber Johansen, “The Servants of the Mosques”, *The Maghreb Review* 7/1-2 (Ocak-Nisan 1982), 23-31.

⁶² Küçükaşçı, “Müezzin”, 492.

kadrolarında da büyük bir tenkise gidilmiştir.⁶³ Selâtin camii görevlilerinin maaşlarının dönemler itibariyle değişiklik arz ettiği görülmektedir. Bazı dönemlerde burada görev yapanların sayısı abartılı bulunmuş ve azaltma yoluna gidilmiştir. Kadro sayısının fazlalığının hem maaşların düşük olmasına hem de görevde tembelliklerin yaygınlaşmasına yol açtığı da söylenmiştir.⁶⁴ Hatta bu kayıtlara göre görevliler, bu maaşlarına ilave işler peşine koştuktan bazen asli vazifelerini ihmal ediyorlardı. Bundan dolayı maaşlarda zaman zaman iyileştirmeler yapıldığı kaydedilmiştir. Mesela 1856'da İstanbul Selâtin camilerinde görev yapanların (imam, müezzin, hademe, hatip vs.) maaşlarının toplamı aylık 57600 kuruş iken, bunun azlığı sebebiyle 1857'de bu meblağ 80692 kuruşa yükseltilmiştir. Maaşların çoğu zaman temel ihtiyaçları karşılamayacak kadar düşük olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bunların bir neticesi olarak Selâtin cami şeyhliği kadrosunda bulunanlar bayramda camiye gelen devlet adamlarına durumlarını arz etmişler ve bunun neticesinde başta Aya-sofya ve Sultan Ahmed camileri şeyhleri olmak üzere bu camilerde görev yapanlara derecelendirme esasları ile 3000 kuruşluk bir maaş tahsisi yapılmıştır. Ayrıca sayıları 114 olarak bildirilen Selâtin camii imam ve hatiplerine bayramlarda verilmekte olan 20 kuruşluk hediye az görülmüş ve bu da 100 kuruşa yükseltilmiştir. Aynı kaynaklar (1846 senesi itibari ile) bu imamların her sene *sürre* alayı çıkarken *Evkâf-ı Hümmâyün* hazinesinden 50'şer kuruş hediye aldıklarını da bildirmektedir.⁶⁵

Müezzinlere bu görevleri dolayısıyla maaş bağlandığına dair bilgilerden bunun Hz. Ömer zamanına kadar gittiği anlaşılmaktadır. Yine bu rivâyetlerden Hz. Osman zamanında müezzinlere sürekli maaş bağlandığı da anlaşılmaktadır. Harun Reşid zamanında müezzinlere 1000 dinar maaş bağlandığı kaydedilmiştir. Yine bu nakledilenlerden müezzinlere tahsis edilen maaşların, ezan okumanın dışında onlara yüklenen vazifeler ile bunların karşılığında verilen ücretlerin vakıf müesseselerinin kurulması ile daha sistemli ve düzenli

⁶³ Önkal, "Cami", 7/46.

⁶⁴ Mesela İstanbul Murat Paşa Camii görevlilerinin sayısı çok kabarık olduğundan görevde ihmalî görünenler çıkarılmış buna rağmen 18 kişi camide görevli olarak kalmıştır. Bu rakam bile sayının ne kadar şişkin olduğunu göstermeye yetmektedir. Beydilli, *Osmanlı'da İmanlar ve Bir İmanın Günlüğü*, 39-40.

⁶⁵ Beydilli, *Osmanlı'da İmanlar ve Bir İmanın Günlüğü*, 40-42.

hale geldiğini de öğrenmekteyiz.⁶⁶ Zamanla sayıları on beşe kadar çıkan ve “müezzin-i hâssa, müezzin-i şehriyârî, hünkâr müezzini” olarak isimlendirilmiş olan padişah müezzinlerinin konum ve ücretlerinin diğerlerinden farklı olduğu kayıtlarda geçmektedir. Hatta bu müezzinlere kendi içlerinde bile kıdeme göre farklı ödeme yapıldığı da nakledilmektedir. Yine kayıtlarda belirtildiğine göre Osmanlı zamanında İstanbul'daki müezzinler Anadolu'da görev yapanlardan ve yine İstanbul müezzinleri arasında da saray müezzinleri ile Selâtin camilerinde vazife yapanlar daha yüksek maaş alırlardı. Özellikle Ramazanlarda, kandil gecelerinde, saltanat değişimlerinde ve padişah veya ileri gelen devlet erkânı Selâtin camilerinde namaz kıldıklarında burada görev yapan müezzinlere hediye kabilinden ücretler dağıtıldığı da aktarılmaktadır.⁶⁷

Selâtin camilerinin imamlık ve müezzinlik kadar önemli görevlerinden birini yürütmekte olan Cuma vaizlerinin (kürsü şeyhi), bu vazifelerinin yanında imamlık, müftülük, müderrislik, dersiâmlık ve Buhârî-Müslim ve Şifâ-i Şerif okuyuculuğu yapmak gibi görevlerinin de olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu vazifede olanlar vakıf imkânları ve yapmakta oldukları görevlerin çeşitliliğine göre maaş alabiliyorlardı. Maaşlar arasındaki bu ciddi farklılık 1255/1839'da maaşların *Evkâf ve Maliye Nezâreti* tarafından ödenmeye başlanmasıyla ortadan kalkmış oldu.⁶⁸

Günümüzde Selâtin camilerinde görev yapan imam ve müezzinlerin maaşları ile Türkiye'nin herhangi bir il, ilçe veya köyünde vazife yapan cami görevlilerinin maaşları arasında kadro ve derece farklılıkları dışında bir fark yoktur. Son zamanlarda ihdas edilmiş olan uzman ve baş imam/müezzin kadroları maaşlarda bir farklılığa yol açmış olsa da bu Selâtin camilerine özel bir durum değildir. Dolayısıyla günümüzde başta İstanbul olmak üzere diğer

⁶⁶ Hulefâ-i Râşidîn devrinden itibaren müezzinlere ödenmekte olan maaş ve farklı bazı uygulamalardan dolayı fazladan ücretle alakalı geniş bilgi için bk. Küçükbaşcı, “Müezzin”, 31/491. Osmanlı'da müezzinlerin askeri erkân gibi vergiden muaf tutulduklarına dair bk. Ömer Lütfi Barkan, *XV. ve XVI. üncü Asırlarda Osmanlı imparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I. Kanunlar* (İstanbul, 1945), 32, 384.

⁶⁷ Padişahların, saltanat sülalesinden veya devlet adamlarından birinin ölüm haberleri de Selâtin camilerinde müezzinbaşlıların verdikleri salâlardan sonra ahaliye ilan edilirdi. Küçükbaşcı, “Müezzin”, 492.

⁶⁸ Ömer Faruk Köse, “Cuma Vaizliği”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek-1/271.

şehirlerdeki Selâtin camilerinde imam ve müezzin olarak vazifede bulunup uzmanlık veya baş imam/müezzinlik kadrosuna atanmamış olanlar bulunmaktadır. Bununla beraber şartları taşıyan bütün görevliler için açılmış olan imtihanlarda başarılı olarak –bazı Selâtin camii görevlilerinin yanında– uzman veya baş imam/müezzin kadrosuna atanan ve çok daha fazla maaş alanlar da vardır. Fırsat eşitliği açısından değerlendirildiğinde olumlu olarak bakılabilecek bu husus, tüm dünya Müslümanlarının ve hatta gayri Müslimlerinin ziyaret ettikleri ve etkisi açısından asla diğer camilerle kıyaslanmayacak konumdaki Selâtin cami görevlilerinin konumlarında bir hafiflik anlamına gelebilir. Faal olarak şu anda görevde bulunan İstanbul Selâtin cami imam ve müezzinlerinin nerede ise ittifakla belirttikleri bir husus, göreve atanma kriterleri ve bu ehliyete hâiz oldukları için bu camilerde görevlendirilmiş olan imam ve müezzinlerin alacakları maaş açısından farklı bir konumun ihdas edilmesidir. Hem görev tanımları azami şartlarla belirlenmiş hem de görevdeki imkânları yükseltilmiş ve hârici sıkıntıları asgari seviyeye indirilmiş bir şekilde bu camilerde görev ifa edilmesinin şartları ve yollarının araştırılması gerektiği vurgulanmaktadır.

3.4. Nöbet Uygulaması ve Görevlendirmeler

Diğer camilerden farklı olarak Selâtin camilerinde birden fazla imam ve müezzin bulunmaktadır. Her gün bir imam ve iki veya üç müezzinin görev yapması ve diğerlerinin istirahatte bulunmaları şeklinde gerçekleşen vazife taksimi nöbet uygulaması olarak isimlendirilmektedir. Bu durum, sahip oldukları konum, vazifeli olunan günlerde muhatap olunan cemaat ve ziyaretçilerin yoğunluğu açısından değerlendirilmektedir. Bu camilerde imam ve müezzin olarak görev yapanların görevlerini dinç bir şekilde sürdürmeleri ve verimliliğin üst seviyeye çıkarılması açısından bakıldığında bu uygulamanın gerekli olduğu günümüz faal Selâtin cami görevlilerinin ortak kanaatidir. Bundan dolayı daha ziyade yazılı olmayan bir uygulama şeklinde devam eden bu konunun tanımı yapılmak ve şartları konulmak suretiyle resmi bir geçerliliği olan bir konuma sahip kılınması gerekliliği de ortak kanaattir. Bununla beraber, nöbetçi oldukları günlerde meşru mazeretlerin dışında şahsi bazı işleri dolayısıyla camide bulunmayan görevlilerin takibinin yapılmak suretiyle gerekli önlemlerin alınması da yine ortak kanaattir. Nöbetçi oldukları günlerde Selâtin camii imam ve müezzinleri herkesin rahatlıkla ulaşabile-

cekleri bir şekilde oluşturulmuş camilerin içinde veya avlusundaki odalarında bulunmalıdırlar.

Bu uygulamanın tam bir selahiyetle gerçekleştirilebilmesi için Selâtin camilerinde görev yapan imam ve müezzinlerin resmi görevlendirilmelerinin de nöbet günleri esasına göre yapılması bir gereklilik olarak belirmektedir. Zira nöbet günlerinde bir başka görevlinin yapacağı bir vazifenin de tevdi edilmesi bu uygulamanın sürekliliğine zarar vermektedir. Yukarıdaki cevaplardan ortaya çıktığına göre Selâtin camilerinde görev yapmakta olan bütün imam ve müezzinlerin herhangi bir programda aşr-ı şerif tilaveti ve benzeri vazifeleri yapmaya ehil oldukları bir ön kabul halinde ortaya konmalıdır.

3.5. Yerli/Yabancı Turistlerle Muhataplık ve Rehberlik Hizmetleri

Selâtin camileri, Türkiye'nin bütün dünyada en çok bilinen ve ziyaret edilen mekânlarıdır. Sadece Sultan Ahmed Camii'nin normal şartlar altında günlük ziyaretçi sayısının 35-40 bin civarında olduğunu söylemek bu yargıyı destekleyecektir. Bunlar Müslüman ve gayri Müslim yabancı ziyaretçilerden oluşmaktadır. Dönemler arasında farklılıklar bulunmakla beraber ulaşım imkânlarının inanılmaz bir hızla değiştiği çağımızın son onlu yılları içerisinde bu ziyaretçi sayısında ve çeşitliliğinde büyük bir ivme yaşanmıştır. Bundan dolayı günümüzde Selâtin camilerinde görev yapacak imam, müezzin ve diğer görevlilerin seçiminde öncesine nazaran çok daha farklı kriterlerin devreye sokulması mübrem bir ihtiyaçtır. İstanbul Selâtin camilerinin ziyaretçi profili de farklılık arz etmektedir. Bu konuyu iki alt başlık altında incelemek gerekmektedir.

3.5.1. Müslüman Ziyaretçiler

İstanbul Selâtin camileri günlük beş vakit namaza müdavim, civarda yaşayan cemaatin yanında her gün çok sayıda Müslüman ziyaretçi akınına uğramaktadır. Bunların bir kısmı İstanbul'un farklı semtleri, bir kısmı Türkiye'nin farklı illeri, bir önemli kısmı da dünyanın farklı bölgelerinden gelen Müslümanlardan oluşmaktadır. Özellikle Eyüp Sultan ve Fatih camileri Müslümanların büyük bir yoğunlukla ziyaret ettikleri camilerin başında gelmektedir. Bununla beraber diğer Selâtin camileri de Müslüman ziyaretçilerin akınına uğramaktadır. Dolayısıyla buralarda görev yapan imam ve müezzinlerin

nöbet günlerinde sürekli camilerinde bulunmaları elzem bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ziyaretçilerin bir kısmı, orada görev yapan hocalarla tanışmak, onlardan kendileri ve çocukları için dua almak ve bazı fikhî ve hatta ailevi soru ve sorunlarını paylaşma niyeti ile gelmekte ve hocalara büyük bir değer atfetmektedirler. Bundan dolayı buralarda görev yapan hocaların bilgilendirme yanında insanları doğru bir şekilde yönlendirme gibi görev tanımlarında yazılı olmayan çok faal vazifeleri de vardır. Ziyaret ve ibadet amacı ile gelen ve çoğunluğu Arap Müslümanlardan oluşan grupta bulunanlar ise kendilerine cami, cemaat ve diğer İslami konularda danışmak için imam ve müezzinlerle sıcak diyaloglar içerisine girmektedirler. Bu noktada hem Arapça hem de dini ilimlerde yetkin olmanın gerekliliği hemen ortaya çıkmaktadır. Bu grupta bulunan Müslümanların bir kısmı aynı zamanda beş vakit cami cemaati olduğu için bunların yoğunlukla buldukları bölgelerdeki Selâtin camilerinde görev yapanların Arapçaya vâkıf olmaları büyük önem arz etmektedir.

Özbekistan ve Kazakistan gibi Orta Asya Türk ülkelerinden gelen ziyaretçiler kendi kültürlerinde bulunan geçmişleri için bir cami hocasına Kur'an okutup onlara dua etmek âdetini İstanbul ziyaretlerinde özellikle Selâtin camilerinde yerine getirmek ayrı bir önem taşımaktadır. Bu ve benzeri özellikli ziyaretçiler için bilgilendirme amaçlı broşürler hazırlanması ve Kur'an tilaveti karşılığında para vermenin doğru bir şey olmadığı noktasında delilli bir şekilde ikna edilmeleri de önemli bir noktadır. Bu gibi örneklerden anlaşılacağı üzere Selâtin camilerinin bu genel özelliklerinin yanında, konumları ve ziyaretçilerine göre daha özel durumları da vardır. Dolayısıyla Selâtin camilerinin tamamını kapsayan bilgilendirme kitapçıkları, broşürleri ve diğer faaliyetlerin yanında her biri için hususi çalışmaların yapılması önem taşımaktadır.

3.5.2. Gayri Müslim Ziyaretçiler

Son yıllarda tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yabancı turistlerin ziyaret sayılarında çok aşırı bir artış meydana gelmiştir. Bu sayının ülkelerin siyasi ve sosyal hadiselerine göre azalıp çoğaldığı da görülmektedir. Bu noktada Selâtin camilerine yapılan gayri Müslim ziyaretçileri birkaç başlık altında ele almak mümkündür.

3.5.2.1. Resmî Ziyaretler

Öncelikle Selâtin camileri ülkelerin üst düzey devlet yetkililerinin sıklıkla ziyaret ettiği mekânlardandır. Bu ziyaretlerde cami imamının İngilizce olarak cami hakkında bilgi vermesi ve diğer soruları cevaplandırması büyük önem arz etmektedir. Cami imamlarının hem caminin tarihçesi ve hem de İslami bilgilenme noktasında üst düzey bir bilgi seviyesinde olmaları gerektiği gibi karşılama merasimlerinde protokol ve görgü bilgilerine de sahip olmaları gerekmektedir.

3.5.2.2. Mülteci/ Sığınmacı ve Öğrenci Ziyaretleri

Bu ziyaretçilerin bir kısmı son zamanlarda büyük bir hızla artan konut satışları neticesinde Türkiye'nin farklı şehirlerine yerleşmiş olan yabancılardan oluşmaktadır. Bu yabancılara özellikle üniversite eğitimi sebebi ile kısmi veya tam zamanlı özellikle İstanbul'a gelen öğrencileri de eklemek mümkündür. Bunların bir kısmı birkaç defa bu önemli camileri ziyaret etmekte ve genel kültürel ve dini bilgiler almakla yetinmektedirler. Bir kısmı ise mutad olarak ziyaretlerde bulunmakta, hem sorular sormakta hem de bilgilendirici kitap ve çalışmalar talep etmektedirler. Dolayısıyla bu camilerde sadece bir defa gelen ziyaretçilere yönelik ve sürekli gelen ziyaretçilere yönelik çalışmalar yapılması ve sonrasında sürekliliğin sağlanması için adımlar atılması faydalı olacaktır.

Bu ziyaretçilerin bir kısmı gruplar halinde randevulu bir şekilde yapılmaktadır. Bu randevulu ziyaretler uzun sürmekte ve genellikle kültürel meselelerden başlayıp dini konuların ve özellikle gündelik konuların sorulduğu müzakere meclislerine dönüşmektedir. Bundan dolayı cami imamlarının gelebilecek muhtemel sorular karşısında hazırlıklı olmaları ve özellikle dini soruları tamamı ile âyet ve sahih hadislerle dayalı bir şekilde cevaplandırmaları büyük önem arz etmektedir. Bu da bu görevlilerin ciddi bir bilgilenme seviyesinde olmalarını elzem hale getirmektedir. Ayrıca Ayasofya, Sultan Ahmet, Süleymaniye, Laleli ve Eminönü Yeni Camii gibi yabancı ziyaretçilerin sıklıkla ziyaret ettiği yerlerin hem cami içi hem de cami dışında güzel bir şekilde tezyin edilmiş müstakil odalarda özellikle bu grupları kabul etmeleri büyük önem arz etmektedir. Bundan dolayı uygun mekânların hazırlanması gerekmektedir.

Gündelik ziyaret anlamında Selâtin camilerine gelen bu yabancı ziyaretçilerin hem kültürel hem de dini bilgilendirilmeleri anlamında sürekli hizmet veren rehberlerin hazır olması da çok önemlidir. Buna yönelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde “cami rehberi” kadroları ihdas edilmiş ve sayısı henüz yeterli olmamakla beraber rehberler atanmıştır. Bu kadronun hem sayı hem de nitelik açısından yeterli düzeye getirilmesi de hayli önem arz etmektedir. Namaz esnasında yabancı ziyaretçiler camilere alınmadığı için bu esnada cami avlusunda kültürel ve dini bilgilendirmeler yapmak üzere hususi alanların ayrılması cami hizmetlerini organize etmek açısından bir kolaylık sağlayacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Selâtin camileri ve bu camilerde vazifede bulunanlar hem geçmişte hem de şu anda belirgin bir sosyal etkiye sahip olmuşlardır. Bu çalışmanın ortaya koyduğu üzere *Tanzîmat Fermanı*'na kadar Osmanlı sisteminde sadece Selâtin değil mahalle camilerinde de din görevlisi olarak bulunanlar bir nevi sosyal hatta idari ve hukuki sorumluluk sahibi idiler. *Tanzîmat* sonrasında farklı kurumların devreye sokulması suretiyle mahalle imamları toplumda etkisi zayıflatılmış bir konuma gerilemişlerdir. Bununla beraber dönemsel olarak farklılıklar gösterse de Selâtin camileri ve burada görev yapanlar yerli ve yabancı ziyaretçilerin ilgi odağı olmaları dolayısıyla her daim önemlerini korumuşlardır. Selâtin cami görevlilerinin tarihte sahip oldukları konum ile kıyaslandığında hâlihazırdaki durumları bazı benzerlikler ve farklılıklar barındırmaktadır. Günümüzde resmî statüleri açısından Selâtin cami görevlileri ile Türkiye'nin herhangi bir camisinde görev yapmakta olan imam ve müezzinler arasında kayda değer bir fark yoktur. Gerek maaş ve gerekse diğer özlük hakları açısından diğer cami ve mescid görevlileri ile aynı statüye sahiptirler. Toplumda sahip oldukları sorumluluk ve etki bakımından aralarında bariz farkların bulunmasına rağmen, maaş ve diğer özlük hakları açısından eşit seviyededirler. Resmî statüleri ile toplumsal sorumluluk ve etkileri arasındaki bu tenakuz, incelenmesi gereken bir mesele olarak değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmeler, öncelikle günümüzde Selâtin camilerinde görev yapmanın ne manaya geldiğine dair bir fikir birliğinin olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Her ne kadar din görevlisi vasfı ile şu anda Selâtin camilerinde görev yapmakta olan imam ve müezzinler ile diğer camilerde görev yapanlar ara-

sında atama, maaş, yükselme gibi noktalardan herhangi bir farklılık söz konusu olmasa da bu konunun yeniden ele alınmasının Selâtin cami görevlilerinin ortak bir beyanı olduğu görülmektedir.

Selâtin camilerinin günümüzde sahip oldukları konum ve bu çalışma esasında yapılan anket sonuçlarını dikkate alarak şu netice ve önerileri sıralayabiliriz:

a- Öncelikle bu camilerde görevlendirilecek olanların atama esaslarının farklı olması; dil, din ve genel kültür bilgisi ile Kur'an-ı Kerim tilâveti açısından diğer camilerde görevlendirilecek olanlardan ayrı bir sınava tabi tutulmaları faydalı olacaktır.

b- Bu sınava girecek adayların üst düzeyde belirlenmiş şartları yerine getirebilmeleri için ciddi bir hazırlıktan geçirilmeleri ve buna dair hususi program ve eğitim aşamalarını tamamlamış olmaları verimi artıracaktır. Ayrıca görevlendirmelerin belirlenmiş bir sıraya göre yapılması daha uygun olacaktır.

c- Kur'an-ı Kerim tilaveti ve diğer dînî ilimlerdeki yetkinliklerine ilaveten yabancı dil seviyelerinin -özellikle Arapça ve İngilizce- yükseltilmesine yönelik olarak çalışmalar yapılmalı ve bu da o vazifelere atanabilmenin şartları arasına dâhil edilmelidir. Bunun için belli şartları taşıyan görevlilerin bizzat o yabancı dilin konuşulduğu ülkelerde eğitime tabi tutulmaları istenen seviyenin yakalanmasında belirleyici olabilir.

d- Atama kriterleri özel olarak belirlenmiş bu cami görevlilerinin meşruta ve maaşları da özel olarak belirlenmelidir. Görevlileri, farklı işlerle meşgul olmaya gerek bırakmayacak yeterlilikte bir maaş takdir edilmelidir.

e- Selâtin camii görevlilerinin cemaatle buluşması anlamında aylık veya üç ayda bir yayınlanacak bir dergi çıkarılmalıdır. Bu dergideki yazılar bu camilerde görev yapanlar tarafından kaleme alınmalı ve sade bir formatla yayınlanarak ücretsiz olarak cami girişlerinde dağıtılmalıdır. Bu yolla görevlilerin ilim ve yazı ile irtibatının sıcak tutulması sağlanacak ve camisinde görev yapan hocanın ilmi kişiliğini tanınması yoluyla cemaatin hocalara karşı saygısının artmasına da katkıda bulunulmuş olacaktır.

f- Halen görev yapmakta olan Selâtin cami imam ve müezzinlerinin de belirttikleri üzere bu camilerde görev yapanların ayda bir defa bir araya gelmek suretiyle bilgi ve tecrübe alışverişinde bulunmaları sağlanmalıdır.

g- Maaş ve imkânları buldukları camilerin ağırlığına göre tanzim edilecek bu görevlilerin, üst düzey âmirleri tarafından belirli esaslar çerçevesinde senelik performans değerlendirmelerinin yapılması görevin ciddiyetini, görevlinin ise gayretini artırıcı bir etkide bulunacaktır.

h- Selâtin camii din görevlileri kendi camileri hakkında alınacak kararlarda yetkili bir konuma getirilmelidir. Çünkü, günümüzde bu camilerde yaşanan birçok problemin altında, cami hizmet birimleri arasındaki yetki karmaşası yatmaktadır. Selâtin camilerindeki işleyişin ilgili kurumlarla tam bir koordinasyon halinde sistemli bir şekilde getirilmesi birçok meselenin kolayca çözülmesine vesile olacaktır.

i- Selâtin camilerinde ibadet de kendi şartları dikkate alınarak yapılmalıdır. Ezan, kamet ve namazın edasının bir mahalle camisinde olan hız ile yapılmayıp insanların uzak bölgelerden oraya geldikleri de düşünülerek mümkün merteye teenni ile hareket edilmesi sağlanmalıdır.

j- Yabancı ziyaretçilerin yoğun olarak ziyaret ettikleri Selâtin camilerinde Cuma hutbelerinin kısa birer Arapça ve İngilizce özetlerinin verilmesi Yabancı ziyaretçiler tarafından beklenen bir hizmettir. Bunun için de camiye gelen diğer ülke Müslümanlarının hutbeyi tam olarak kendi dillerinde anlayacakları bir cihaz sisteminin kurulması düşünülebilir.

k- Cami restorasyonları için profesyonel bir ekibin kurulması ve bu önemli işin profesyonel kadrolu mimar ve ustalar tarafından periyodik olarak takip edilmesi sağlanmalıdır. Cami görevlilerinin restorasyondan sorumlu olanlar tarafından bilgilendirilmeleri ve gerektiğinde görüşlerine başvurulması imam-kurumlar diyalogunun sağlıklı yürütülmesi açısından önem arz etmektedir.

l- Cami avluları da caminin içi gibi ele alınmalı, saygı ve hürmet açısından cami içi gibi değerlendirilmelidir. Bu minvalde camiye gelen yerli ve yabancı turistlerin giyim kuşam ve davranışlarının cami âdâp ve ahlakına müsait olması için gerekli önlemler cami görevlilerinin de iştirak ettiği toplantılarla belirlenmelidir. Her ne kadar diğer irtibatlı kurumlarla koordineli bir çalışma yürütülüyor olsa da bu camilerde yapılacak işlerde nihai kararın Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorumlu kurumlarında olması sağlanmalıdır.

m- Selâtin camilerine gelen yerli ve yabancı ziyaretçiler için özel çalışmalar yapılmalıdır. Bu minvalde özellikle yabancı ziyaretçilerin hem

kültürel hem dini bilgilendirilmelerinin sağlanmasına yönelik yayınlar ve programlar çoğaltılmalı, cami görevlilerinin de bu programlara bilfiil iştirakleri için gerekli imkânlar sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Afyoncu, Erhan. "Mevâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/418-420. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Ma'rûzât*. haz. Yusuf Halaçoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Ahunbay, Zeynep. "Meşruta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/387-388. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Akgündüz, Ahmet vd. *Kiliseden Müzeye Ayasofya Camii*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Akgündüz, Murat. "Osmanlı Döneminde Camilerde Kur'an Okunmasıyla İlgili Görevliler". *Diyanet İlmî Dergi* 56 (Haziran 2020), 443-458.
- Akkanat, Cevat. "İstanbul'da Bayezid Camii ve Külliyesi". *Diyanet Dergisi* 239 (Kasım 2010).
- Ai Rıza Bey, Balıkhane Nazırı. *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Türk Tarih kurumu, 2001.
- Altınay, Ahmet Refik. *Eski İstanbul*. haz. Sami Önal. İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Aydeniz, Tuğba. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hademe-i Hayrat". *Uluslararası Cami Sempozyumu (Sosyo-Kültürel Açıdan) Bildiriler Kitabı*. 1/709-733. haz. Fikret Karaman. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2018.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Beydilli, Kemal. *Osmanlı'da İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2013.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.

- Bozkurt, Nebi. "Mukabele". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/100-101. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Bulut, Mehmet. "Camiler Ve Cami Hizmetlilerinin Evkaf Umum Müdürlüğüne İdaresi (1931-1950)". *Diyanet İlmî Dergi* 55 (2019), 435-466.
- Buyrukçu, Ramazan. *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Çetin, Osman. *Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmiyetin Yayılışı*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.
- Doğan, Recai. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Hareketlerinde Din Eğitimi ve Öğretimi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1998), 361-390.
- Döndüren, Hamdi. *Günümüzde Vakıf Meseleleri*. İstanbul: Erkam Yayınları, 1998.
- Dursun, Haluk Dursun, "20. Yüzyılda İstanbul'da Cami Musikisi ve Müezzinler", <https://www.zdergisi.istanbul/makale/20-yuzyilda-istanbulda-cami-musikisi-ve-muezzinler-375>.
- Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eşas es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karabelli. Dimeşk: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ergenç, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye (İstanbul 1330-38)*. I. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Daire Başkanlığı, 1995.
- Eroğlu, Muhammed. "Aşr-ı şerif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/24. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Erverdi, Ezel (ed.) vd. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.

- Esterebâdî, Aziz b. Erdeşir. *Bezm u Rezm*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Eyice, Semavi. "Camiler". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Hızlı, Mefail. *Mahkeme Sicillerine Göre Osmanlı Klasik Dönemi: Bursa Medresele- rinde Eğitim-Öğretim*. Bursa: Esra Fakülte Kitabevi, 1997.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh. *Târîhu Medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbü'd-dîn Ömer b. Ğarâme el-Umrevî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İnalçık, Halil. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu". *Osmanlı İmparatorluğu, Top- lum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler içinde*. İstanbul: Eren Yayınevi, 1993.
- İpşirli, Mehmet. "İlmiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/141-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İpşirli, Mehmet. "II. Mahmud Devrinde Vakıfların İdaresi". *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri, Bildiriler*. İstanbul, 1990.
- İpşirli, Mehmet. "Osmanlı Devletinde Kazaskerlik (XVII. Yüzyıla Kadar)". *Bulleten Türk Tarih Kurumu* 66/232 (Aralık 1997), 597-700.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1430/2009.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü ve Kıraatı*. İstanbul: Ahmed Sait Matbaası, 1974.
- Kaya, Umut. "Osmanlı'da Din Hizmeti Görevlilerinin Atanma ve Çalışma Şartlarını Düzenleyen Tevcih i Cihat Nizamnameleri Hakkında Bir De- ğerlendirme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/1 (Haziran 2017), 203-254.
- Kazıcı, Ziya. "Osmanlılarda Mahalle İmamlarının Bazı Görevleri". *İslam Me- deniyeti* 5/3 (1982), 29-35.
- Köse, Ömer Faruk. "Cuma Vaizliği". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/271. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Müezzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/489-495. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Rızık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/74-75. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Makrîzî, Tekiyyüddîn Ahmed b. Ali. *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-âsâr*. thk. Muhammed Zînhüm-Medîha eş-Şerkâvî. Kahire: Mektebe Medbûlâ, 1417/1997.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları 1974.
- Önkâl, Ahmet - Bozkurt, Nebi. Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/46-56. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Nuri. "Cumhur Müezzinliği". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/94-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özcan, Nuri. "İsmâil Dede Efendi, Hamâmîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/93-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Nuri. "İsmâil Efendi, Dellâlzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/95-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özcan, Nuri. "Sağman, Ali Rıza". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/489-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Sultan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/496-497. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özkaya, Yücel. XVIII. *Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yapısı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Öztuna, Yılmaz. *Türk Musikisi Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1974.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

- Polat, Erdoğan. "Osmanlı Devleti'nde Ayasofya Camii Kayımları (Ayasofya'nın Bakım ve Temizlik Görevlileri)". *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 37/37 (Nisan 2022), 81-102.
- Sehâvî, Alemüddin. *Cemâlü'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ'*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-Türâs, 1408/1987.
- Serin, Muhittin. "Batanay, Kemal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tetik, İbrahim. "Lafız, Anlam ve Amel Boyutlarıyla Hz. Peygamber'in Kur'ân Tilaveti". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2021), 136-164.
- Tetik, Necati. *Başlangıcından IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Talimi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.
- Turan, Osman. *Selçuklular ve İslamiyet*. İstanbul: Turan Matbaası, 1973.
- Vak'a-nüvis Esad Efendi Tarihi*. haz. Ziya Yılmaz. İstanbul: OSAV Yayınları, 2000.
- Yılmaz, Hüseyin. *Ayasofya*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1991.